

4. Личук М.С. До питання фразеологізації синтаксичних побудов // Актуальні проблеми синтаксису: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 85-річчю проф. І.І.Слинька. – Чернівці, Вид-во ЧДУ, 1997.
5. Потєбня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. – Т. 2. – М., 1958.
6. Русская грамматика: В 2 т. – Т. 2.: Синтаксис / Под ред. Н.Ю.Шведовой. – М., 1980.
7. Синтаксис сложного предложения / Устойчивые структуры русского языка: Учебное пособие. – Казань, Из-во Казанск. ун-та, 1985.
8. Смеречинський С. Нариси з української синтакси у зв'язку з фразеологією та стилістикою. – Харків, 1932.
9. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. – М., Наука, 1960.
10. Шмелёв Д.Н. О "связанных" синтаксических конструкциях в русском языке // Вопр. языкознания. – 1960. – № 5.
11. Явір В.В. Складні речення фразеологізованої структури // Українська мова: питання системи і функціонування. – Кривий Ріг, КрДПУ, 1995.

М.В.Цегельська, доцент, канд. філол. наук

Семантичні особливості фразеологізмів на позначення часу в українській мові

Система темпоральних специфікаторів займає особливе місце в кожній мові тому, що часові поняття та орієнтири супроводжують людину протягом усього життя. Незважаючи на те, що лексичні засоби вираження часу (іменники та прислівники типу день, вечір, невдовзі, завжди) мають приблизні еквіваленти в багатьох мовах, фразеологізми з темпоральною семантикою в них суттєво відрізняються. Набір ідіоматичних засобів вираження часу є неповторним та особливим для кожної мови, в ньому віддзеркалюються звичай народу, фіксуються історичні та соціальні особливості його розвитку.

В українській мові темпоральні фразеологічні одиниці (ФО) утворюють систему, до якої належать ФО з граматичними ознаками іменника – бабине літо, година пік та інші. Вони реалізують часове значення більш конкретно, ніж ті ФО, що співвідносяться з обставинними прислівниками (чи тепер, чи в четвер: до сідю коси та ін.). До адвербіальних ФО відносимо стійкі сполуки з частково або повністю переосмисленим значенням. Вони складаються з двох або більше слів, одне з яких обов'язково повнозначне. Частина цих фразеологізмів подібна за своїми семантичними ознаками до прислівників займенникового походження (як рак свисне - ніколи), інші – до прислівників іменникового походження (серед білого дня - вдень), переважна ж більшість ФО співвідноситься своєю внутрішньою формою з прислівниками прикметникового походження (у сиву давнину – давно, у свинячий голос - пізно).

Темпоральні фразеологізми утворюються як шляхом метафоричного, так і шляхом метонімічного перейменування. Метафора зумовлюється потребою виявити щось нове, раніше не назване, через вже відоме, існуюче в мові. Частина метафорично утворених темпоральних фразеологізмів є стійкою, постійно вживаною в мові (на світ

благословлятися на світанку людства та ін.). Широко вживаються в художніх та публіцистичних творах ФО, що утворилися шляхом метонімічного перейменування, коли переосмислення вихідних словосполучень здійснюється на основі реального зв'язку, суміжності явищ. Найчастіше в мові час відтворюється предметами, характерними для даного періоду: з коліски – з дитинства, з третіми півнями – дуже рано, до гробової дошки – до смерті.

Наведені приклади підтверджують думку Ф.П.Медведєва про те, що семантичний аналіз фразеологічного фонду “повинен спиратися не тільки на внутрішні закономірності, а й на екстралінгвістичні фактори” [1, 43]. Вживання в текстах фразеологізмів, пов'язаних з описом реалій українського життя або історичних подій, додає їм неповторного місцевого колориту, робить мову багатогою та різнобарвною.

Темпоральні фразеологізми, як і будь-яка тематична група ФО, відображує національну своєрідність української мови. “Національна своєрідність внутрішньої форми кожної мови полягає в тому, що кожний народ по-своєму опановує природу, наближається до неї у відповідності з тим, в яке відношення одна з одною вступають його духовні сили” [2, 109].

У межах національної мовної системи темпоральні ФО можуть бути диференційовані за сферою їх вживання чи тематичної співвіднесеності. Якщо порівнювати фразеологізми з синонімічними їм лексемами, очевидними стають функціонально-стильові відмінності в їх вживанні. “Слова вживаються частіше в офіційно-діловому, науковому стилі, а синонімічні їм фраземи – загальноживані та використовуються в розмовному, художньо-белетристичному, публіцистичному й ораторському стилях” [3, 25]. Пор.: доки рак свисне – ніколи, у сиву давнину – давно, у свинячий голос – пізно.

Вивчення темпоральних ФО свідчить, що більшість належить до розмовного стилю мовлення (за царя Панька, ще й чорти на кулачки не билися та ін.); частина фразеологічних одиниць має книжний (переважно застарілий) стилістичний компонент (спокон віків, во врем'я оно та ін.); інші є стилістично нейтральними і належать до міжстильових ФО (день і ніч, рано чи пізно).

Темпоральні ФО утворюють своєрідні синонімічні ряди, що охоплюють одиниці різних типів. Таким чином, “лексико-фразеологічні синоніми завдяки своїм ідеографічним, експресивно-стилістичним, емоційно-модальним, функціонально-стилістичним (стильовим) і селективним відмінностям виконують у мові і мовленні одну з найважливіших семантичних функцій - уточнюючу” [3, 36]. Цим пояснюється виникнення та існування в мові синонімічних темпоральних фразем та слів, які відображують час різними засобами.

Особливої уваги заслуговує тематична співвіднесеність ФО зі значенням часу. Оскільки часові поняття є невід'ємною складовою життя людини, темпоральні фразеологізми відбивають різноманітні сфери та реалії цього життя.

Основне місце серед ФО зі значенням часу займають одиниці, побудовані на сполученні темпорального іменника з прикметниками, що "... сприяє виникненню у їх смислових структурах відповідних експресивно-стилістичних елементів, що розвиваються внаслідок актуалізації потенційних (латентних) сем" [3, 27]: в лиху годину, в гарячий час, чорні дні, золотий вік, медовий місяць, глупа ніч та ін.

Численною є група темпоральних ФО, пов'язаних з реаліями життя. Умовно ці одиниці можна поділити на 2 семантичні групи:

- фразеологізми, що визначають час через зіставлення з віком людини: за дідів, з діда-прадіда, до віку, на старості літ та ін.;
- фразеологізми, що виділяють реалії з життя людини для позначення періодів, які з ним пов'язані: з колиски до гробової дошки, від колиски до смертного корита, до перших півнів, по других (третіх) півнях, до нових віників, до третіх віників, з пуп'янка, з пупка та ін.

Значна частина темпоральних ФО утворюється шляхом використання релігійних та міфологічних образів (а) або зворотів та лексем, що належать до церковного мовлення (б):

а) за Хмеля царя, за царя Панька, за царя Гороха, до страшного суду, ще й чорти на кулачки не билися, на святого Миколи та ніколи, до перших Парасок та ін.;

б) благословляти на світ, во віки віків, во время оно, віднині й довіку та ін.

Деякі темпоральні ФО пов'язані з природними та географічними явищами: під заводи лихої години, не за горою (в значенні "незабаром"), ні світ ні зоря (рано) та ін.

У мові ФО зі значенням часу, які належать до різних семантичних груп, але позначають однакові темпоральні відрізки, можна об'єднати у фразеосемантичні групи. До цих груп належать "фразеологічні утворення, які, виражаючи одне й те ж поняття, характеризуються спорідненістю фразеологічних значень, але відрізняються етимологічними образами й експресивно-емоційними властивостями. На відміну від варіантних фразем, фразеологічні синоніми мають не тотожні, а близькі фразеологічні значення" [4,67]. Від лексичних синонімів фразеологічні відрізняються тим, що домінують фразеологічного ряду визначити неможливо. Синонімічні пари фразем можуть виникати:

а) через заміну одного або більше компонентів фраземи синонімічними на лексичному рівні одиницями:

- на світ благословляти – на світ заноситися;
- до нових віників – до третіх віників;
- золотий вік – золотий час;
- у гарячий час – у гарячу пору та ін.;

б) шляхом зіставлення фразем, що мають однакове (подібне) лексичне значення, але зовсім різну структуру та семантичне наповнення. Утворення темпоральних фразем цього типу є наслідком взаємодії

екстралінгвістичних та лінгвістичних факторів, що дозволяє описати приблизно однаковий період часу різними лексичними засобами:

- адамові віки – прадавні часи;
- у сиву давнину – на світанку людства;
- чуть світ – тільки на світ благословляється та ін.

Фраземи, які належать до цих груп не є абсолютними синонімами, вони, як правило, показують різні відтінки значення. Так, ФО до нових віників позначає період у далекому майбутньому, який все-таки настане швидше, ніж треті віники, золотий вік триває довше, ніж золотий час або золоті дні. Цікавим з цього погляду є співвідношення темпоральних ФО з прислівником “рано” у значенні “у ранішній час”.

Такі ФО, як ні світ ні зоря, до схід сонця, чуть світ, тільки на світ благословляється, ще й чорти навкулачки не билися не є абсолютними синонімами, вони показують певну послідовність часових точок. Так, фразеологізм коли чорти навкулачки б'ються вказує на момент між ніччю і світанком, коли сонце ще й не зійшло, наступний момент передранішньої доби – ні світ ні зоря, час перед сходом сонця, коли розливається зоря, передається за допомогою ФО на зорі, тільки на світ благословляється, межею дуже раннього часу є схід сонця [5, 12]. Подібну ж градацію спостерігаємо і серед фразеологізмів, які передають час протягом ночі – до перших півнів, до других півнів, до третіх півнів. Вони конкретизують прислівникове значення “пізно” таким чином: перші півні – приблизно о 10-й годині вечора, другі – о 12-й годині, треті – о другій годині [там же].

Як видно з аналізу темпоральних фразем, їм притаманна своєрідність відображення об'єктивної дійсності та цілісність значення, яке сформувалося під дією екстралінгвістичних факторів. Особливістю темпоральних фразеологізмів є також і характер участі компонентів у створенні узагальнено-стилістичного значення. Велика кількість темпоральних ФО утворюється за допомогою однакових лексем: день крізь день, від часу до часу, з дня на день, на вік віків та ін.

“Фразеологічна адвербіальність тут формується в процесі повторів субстантивних компонентів, фразеологічне значення цих фразем виникає внаслідок взаємодії лексичного і граматичного (синтаксичного) значень” [3,64]. Виникнення таких тавтологізмів пов'язано з народним фольклором, для якого характерним є прийом повтору. Темпоральні ФО – тавтологізми є засобом мовної експресії, який розширює виразові можливості загальнонародної фразеології. Він актуалізує сталі фразеологічні вислови, підкреслюючи їх та зосереджуючи на них увагу читача.

Як бачимо, темпоральні ФО відіграють значну роль серед засобів на позначення часу в українській мові. Фразеологія є важливим джерелом для глибокого пізнання життя суспільства, за допомогою фразеологічних одиниць можна влучно та виразно охарактеризувати часові періоди. Цей образний компонент нашої мови має багату структуру, яка відбиває історичні та соціальні особливості розвитку народу.

Література

1. *Медведєв Ф.П.* Українська фразеологія: Чому так говоримо? – Харків: ВШ, 1977.
2. *Кочерган М.П.* Загальне мовознавство: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти. – К.: Видавничий центр “Академія”, 1999.
3. *Алефіренко М.Ф.* Теоретичні питання фразеології. – Харків: ВШ, 1987.
4. *Ахманова О.С.* Очерки по общей и русской лексикологии. – М.: Учпедгиз, 1957.
5. *Редін О.П.* Семантична характеристика фразеологізмів із значенням часу // Українське мовознавство. – Вип. 14. – Київ: Вища школа, 1987. – С. 8-14.

Л.С. Цоуфал, аспірант

Формування в учнів 6-8 класів навичок діалогічного мовлення у процесі вивчення морфології

Реалізація нової освітньої мети, визначеної програмою “Рідна мова” [6], передбачає усвідомлення, що загальноосвітня школа повинна готувати передусім гуманних, освічених людей, які спроможні критично осмислювати суперечливу інформацію, давати їй відповідну оцінку з позицій загальнолюдських і національних цінностей, а також на належному рівні практично користуватися рідною мовою в найрізноманітніших життєвих ситуаціях.

Спілкування рідною мовою вимагає не тільки досконалих знань, але й вміння нею користуватися, тому вивчаючи рідну мову, учні повинні засвоїти не лише її літературні норми, але й навчитися вільно висловлювати свої думки усно й письмово.

Відомо, що навчити учнів досконало володіти мовою можна лише у процесі мовлення. У зв'язку з цим програмою з рідної мови передбачається практичне ознайомлення учнів з видами мовленнєвої діяльності, ознайомлення з такими поняттями, як спілкування, текст, монолог, діалог, типи, стилі і жанри мовлення та ін.

Урок з української мови треба будувати так, щоб кожен із проведених видів робіт виконував свою роль у формуванні певного комунікативного вміння, щоб учні успішно оволодівали і монологічним, і діалогічним мовленням [6].

До мовленнєвої діяльності людину завжди щось спонукає. Процеси породження і сприймання мовлення вивчалися такими вченими, як Л.С.Виготський, А.Р.Лурія, О.О.Леонтьєв та ін. Процес породження мовлення, за Л.С.Виготським, реалізується у послідовності “від мотиву, який породжує певну думку, до оформлення самої думки, до опосередкування її у внутрішньому слові, потім – у значеннях зовнішніх слів і, нарешті, у словах” [1,375].

Що ж може спонукати до діалогічного мовлення?

До діалогу вдаються в таких типових випадках:

- 1) коли один мовець потребує певних відомостей, а співрозмовник, як передбачається, компетентний в даній галузі і може задовольнити інформаційну потребу;
- 2) коли розгортання теми не може бути реалізовано одним співрозмовником;
- 3) коли виникає потреба в обміні думками, враженнями, переживаннями;
- 4) коли виникає необхідність погодити різні погляди на розв'язання